

Розділ 11

Нарешті вистражданий текст

Є одна обставина, настільки проста, що про неї забувають: будь-який дослідницький текст (байдуже, високовчену монографію, невеличку наукову статтю а чи студентську курсову) пишуть, щоби *переконати* читача у слушності своїх міркувань. Адже, як уже з'ясовано повище, навіть «твердий факт» годі оповісти *sine ira et studio*, бо нікому не дано втекти від самого себе. Отже, за лаштунками оповіді завжди стоятимуть, хай і не цілком усвідомлювані, словесні засоби переконання. А їх арсенал, сформований і класифікований у риторичних трактатах еліністично-римської доби, досі фактично так і не зазнав змін: античні «майстри красномовства» зробили свою справу напрочуд добротню, навчивши сучасників і нащадків переконувати ближнього у власній правоті за будь-якої потреби – хоч для реклами, хоч заради пропаганди й агітації, хоч в ім'я науки.

Що ж до гуманітарних дисциплін, то їхньою зброєю є те, що правила риторики називають логічним переконанням – через наведення пов'язаних між собою аргументів, покликаних спростувати чи відвернути можливі за-

перечення (існують ще різновиди психологічного, емоційного та морального переконання, але це радше «таємна зброя» історика: правила доброго тону не схвалюють її прямолінійного застосування у науковому тексті, хоча коли вмієш – уберегтися від спокуси важко). Не зайве нагадати й те, що нестравний синтаксис, убивчо одноманітна лексика та захаращення тексту спеціальними термінами навряд чи допоможуть переконати читача в слушності викладених міркувань, хай і найлогічніших. Зрозуміло, що дослідницька розвідка – не роман, а історик – не майстер «красного слова», втім, пишучи, він таки мусить зважати на читацьке вухо й око. Зрештою, саме до цього закликав колег ще на початку нашої ери так часто згадуваний тут Лукіан із Самосати:

Єдине й перше завдання викладу – це ясно висловити та якомога наочніше представити справу, не користуючись ані незрозумілими та невживаними словами, ані побутовими і простонародними, але такими, щоб їх усі розуміли, а освічені люди хвалили. Виклад можна прикрасити фігурами [...], але тією

мірою, щоби вони не набридали: завдяки їм мова стає схожою на добре приготовану страву.

Що радять мудрі античні ритори

Згідно з трактатами античних риторів, будь-яке переконування, зокрема й логічне, себто наукове, повинно містити три композиційні складники:

1) вступ, де читача треба зацікавити тим, про що мова піде далі, себто не просто оголосити тему та мету свого викладу, але й підкреслити його потенційну привабливість – пізнавальну, дискусійну тощо;

2) власне оповідь із викладом аргументів й обґрунтуванням контрдоказів на їх можливе заперечення;

3) завершення, або, як це називали античні ритори, «епілога» – за Аристотелем, найважливіша частина, бо тут належить стисло й виразно сформулювати суть того, що впливає з наведених аргументів, себто остаточно переконати.

Ця тріада невідвладна часу: дарма що їй уже понад дві тисячі років, а ми досі не винайшли нічого ліпшого, бо й далі поділяємо свої тексти на вступ, виклад аргументів і висновки. Досвідчені метри можуть всіляко оздоблювати ці «три стовпи» історіописання за допомоги елегантних відступів і мовної гри, тих чи тих варіацій, есеїстичної невимуженості тощо, – словом, демонструвати неповторний почерк майстра. Натомість початківцям варто дотримуватися усталеної процедури – по-перше, аби добре нею оволодіти, по-друге, аби не дратувати рецензента: а раптом той

84. Іван Щирський. Гравюра на титульному аркуші підручника риторики «Ilias oratoria» Лавренція Крижоновича. Чернігів, 1698

сприйме відхилення від канону як самовпевнене нахабство. Це можна порівняти з навчанням живопису, адже художник-модерніст, який свідомо порушує анатомію та засади перспективи, насправді починав шлях до майстерності з їх ретельного засвоєння.

Першим у цій тріаді значиться вступ, але насправді його пишуть не першим. Чому – самі далі побачите, а наразі займемося середньою частиною. Її, своєю чергою, складають три сегменти:

□ історіографічний огляд, де обговорюють погляди попередніх дослідників,

- джерелознавчий огляд, де окреслюється коло джерел, що стало підставою спостережень,
- власне оповідь, себто виклад своїх гіпотез та аргументів у зіставленні з працями попередників і свідченнями джерел.

Огляд історіографії: принцип конуса та правила чемности

Вкласти огляд історіографії у якийсь наперед заданий канон неможливо, бо обсяг і зміст наукової літератури з різних питань зазвичай суттєво відмінні. Натомість не підлягає сумніву, що хронологічне перерахування праць за схемою «у такому-то році N написав те-то, а в такому-то NN те-то» є нікудишнім варіантом, бо виразніше засвідчити власну безпорадність у розумінні історіографії, погодьмося, важко. Не викликає ентузіазму й часто практикований опис за схемою «вітчизняні праці» – «зарубіжні праці». По-перше, душею історіографії є концепція та методологія, а не «вітчизняність/зарубіжність», а по-друге, коли йдеться про праці XIX – початку XX ст., поняття «вітчизняности» стає надто слизьким (скажіть, будь ласка, чийім «вітчизняним» істориком був згаданий уже Леонтович – росіянин із походження, дослідник Великого князівства Литовського, професор у Києві, Одесі та Варшаві?). Мені особисто найпривабливішою видається модель огляду, що нагадує конус, себто відштовхується від певного «ієрархічного розсортування» літератури. Найвищий ієрархічний щабель – «вер-

хівку конуса» – посядуть авторитетні підсумкові праці, нижчий – праці, присвячені вузловим згусткам досліджуваної проблеми, найнижчий, на «підніжжі конуса», – розвідки про конкретні сюжети у рамках цієї-таки проблеми. Ієрархічне розсортування зручне й тим, що допомагає надати власній роботі концептуальних рамок, себто перетворити її зі школярської фіксації випадків на методологічно осмислений опис певного явища. Адже визначивши для себе, хто посяде верхівку конуса, ви маєте виголосити «декларацію солідарности» з ним: скажімо, стисло виклавши погляд Ернеста Гелнера на націотворення, заявити, що надалі в своїй роботі, розглядаючи конкретний матеріал, спиратиметеся на Гелнерову схему (те саме, якщо вам більше до душі, скажімо, тлумачення нації в Ентоні Сміта, Мірослава Гроха, Бенедикта Андерсона чи будь-кого ще). На верхівці конуса ви можете примістити будь-яку теоретичну підсумкову працю, що вам імпонує, – це ваше святе авторське право, аби лише надалі у своєму тексті ви зберігали вірність обранцеві та були готові обстоювати його/свої погляди від закидів рецензентів, котрі вшановують інші святощі.

Виголосивши «декларацію солідарности», можна переходити до середньої ланки конуса – праць, присвячених вузловим згусткам досліджуваної проблеми. Економніше та й логічно стрункіше це виглядає не в хронологічному перерахуванні праць (N вважав те-то, а NN те-то), а шляхом презентації концепцій: таку-то концепцію вперше сформулю-

вав N, її ж дотримувалися NN і NNN; або: цілком новий погляд запропонував N, його послідовниками стали NN і NNN, тощо. Скажімо, при дослідженні якогось епізоду з ранньої історії козацтва вам не уникнути представлення дискусійних поглядів на його генезу. Не треба починати від Адама, розлого переповідаючи, що з цього приводу думали у XV ст. Ян Длугош чи в XVII ст. Захарія Копистенський: донауковий спосіб мислення вже давно розглянуто до вас і без вас у спеціальних працях. Ваше завдання – стисло показати зміну наукових уявлень, починаючи від Антоновича й Грушевського та завершуючи Сергієм Леп'явком, чия пропозиція на сьогодні є найсвіжішою. Зрозуміло також, що слід заявити про свою солідарність із котреюсь з описаних пропозицій. Як і у випадку з теоретичною моделлю роботи, вибір пріоритетів є вашим авторським правом. Тому не варто аж надто поринати в критику того, що вам не до вподоби, адже ваша мета – не деконструкція історіографічних поглядів, а лиш епізод подієвої історії на тлі генези козацтва. Це не означає, що з «великими», яким належать застарілі на сьогодні концепції, не можна дискутувати, проте, погодьмося, опис епізоду – це жанр, дещо відмінний від генеалогії ідей.

Наведений повище спосіб представляти проблемно зорієнтовані праці зручний і тим, що, переходячи до підшоши нашого конуса – конкретних розвідок, суголосних обраній темі, не доведеться поодиночі аналізувати концептуальні засади кожної зокрема. Адже прикладна, конкретна студія зазвичай не претендує на винайдення велосипеда. Вона від-

штовхується від певної авторитетної позиції, тож достатньо просто послатися на вже представлену «генеалогію концепцій». У цьому розділі історіографічного огляду не треба також заглиблюватися в деталі та нюанси кожної зі згадуваних праць, – матимете таку нагоду, коли викладатимете власні гіпотези в основній частині своєї розвідки. А тут вистачить просто заакцентувати увагу на принципових моментах – на тому, з чим ви погоджуєтесь, і на тому, що викликає певний сумнів і що згодом буде (пообіцяйте це читачеві!) обговорене детальніше.

Наприклад, представляючи радянські розвідки, присвячені промислово-му стрибку в Україні кінця XIX – початку XX ст., належить а) підкреслити свою згоду з частиною наведених тут фактографічних спостережень (скажімо, про зростання міст), б) поставити під сумнів думку, буцімто приплив робочих рук до міст відбувався коштом розорення українського села. Висловлюючи такий сумнів, слід конче пообіцяти читачеві подальше обґрунтування інакшої, власної візії. В нашому прикладі це може виглядати десь так:

Погляд N, попри наведені ним цифрові дані, не безсумнівний. Далі ми спробуємо показати, що соціальна мобільність сільського населення України наприкінці XIX – на початку XX ст. була, як і раніше, невисокою, а населення у містах зростало завдяки притоку робочої сили переважно з південних регіонів Росії.

На завершення годиться нагадати про *чемну дистанцію, ввічливість і ко-*

ректність у представленні праці попередників. Стосовно першого, то щонайменше кумедною виглядає фраза «Грушевському вдалося» чи «Грушевський зумів» – великих істориків слід згадувати з відповідним респектом. Що ж до другого, то між авторитетними науковцями можуть точитися гострі, ба навіть дошкульно іронічні дискусії, де метке слово теж дозволене – як один із засобів переконання. Проте антична примовка застерігає: *quod licet Jovi, non licet bovi* (що дозволено Юпітеру, то бику зась). Це означає, що початківцеві не випадає зверхньо оцінювати зроблене іншими, навіть коли воно вочевидь застаріло чи «не дотягує» до нинішніх стандартів. Тому навіть за повної незгоди з написаним слід вживати гречні форми заперечення на зразок: «навряд чи виправдано», «навряд чи правомірно», «викликає певний сумнів», «не виглядає достатньо переконливим», «містить деякі суперечності» тощо. Врешті, геть зовсім неприпустимими є поблажливі вислови на кшталт «не зрозумів», «не побачив», «не врахував» абощо. Адже початківець ще не знає, скільки йому самому пощастить «урахувати», «зрозуміти» й «побачити». Тому, починаючи шлях у науку, варто не забувати слів Бернарда Шартрського, сказаних учням ще в XII ст.:

Ми подібні до карликів, які сидять на плечах велетнів; ми бачимо більше й далі, ніж вони, не тому, що маємо ліпший зір, і не тому, що вищі за них, а тому, що вони нас підняли...

Ритуал презентації джерел

По тому, як праці попередників уже представлено, годиться переконати читача в солідності власних намірів, оприлюднивши арсенал зброї, яку буде задіяно в прямованні до поставленої мети. Отже, переходьмо до тієї частини роботи, що її нудною науковою мовою називають оглядом джерел.

Правилом доброго тону є на самому початку цього огляду признатися, поперше, чи джерел достатньо (сказати, що їх малувато, зовсім не соромно, адже якщо ви спромоглися з небагатьох джерел витиснути максимум інформації, це тільки підвищить в очах читача вашу вправність), а по-друге, чи інформаційний потенціал джерел є задовільним для цього дослідження. Тут варіанти оцінки можуть коливатися між оптимізмом (дають змогу висвітлити питання всебічно), стриманістю (на жаль, висвітлюють тему тільки почасти, залишаючи чимало питань відкритими) й самовиправдальною позицією – зі свого роду застереженням, що робота буде непростю, тож, мовляв, не суди надто строго, читачу (скажімо, «джерела мають упереджений характер»; або «джерела просякнуті ідеологічними штампами, і це вимагає додаткових зусиль із їх верифікації»; або «джерела підпорядковано специфічному канону мовлення, що потребує деконструкції» тощо).

Відтак належить назвати використані джерела. Йдеться не про «оголошення всього списку» – такий перелік додають наприкінці роботи. Тут же

варто обмежитися загальною характеристикою, вказавши, яку саме інформацію містять ті чи ті групи джерел. У кваліфікаційних роботах (студентських і дисертаційних) заохочують іще й класифікацію джерел за усталеною схемою: актові (нормативно-правові чи приватні), судово-адміністративні, фінансові, статистичні, епістолярні, наративні (хроніки, мемуари, щоденники), публіцистичні та літературні, метрична документація, візуальні джерела тощо. Така класифікація, зрозуміло, не є самоціллю, просто в кваліфікаційних роботах вона демонструє «дисципліну» обізнаності з джерелом як таким.

Врешті, насамкінець слід описати стан опублікованості джерел, а саме: чи вони часто перевидавані, чи опубліковані здебільшого, чи опубліковані почасти а чи взагалі не виходили друком. Якщо роботу зіперто на опублікованих джерелах, належить зазначити, де, коли й ким їх видано та яку з публікацій використано й чому саме її (через академічний рівень публікації, через її доступність у бібліотеках тощо). Якщо ж ідеться про рукописні джерела, треба вказати місце їх зберігання та не забути наголосити (якщо таке справді було), що ви ці джерела вводите в науковий обіг уперше. Може статися й так, що якісь важливі рукописні джерела виявилися для вас недоступними, тож ви послуговуєтеся ними на підставі детальних характеристик або цитат у працях попередників. Про це належить написати, бо тут немає тяжкого гріха: не в кожного є змога їздити світами, відвідуючи архіви інших міст

або й інших країн. Однак наукова етика вимагає, щоби ви попередили читача про такі запозичення, аби він не подумав, що ви й у Стамбулі побували, й у Ватиканському архіві посиділи. Крім того, оголосивши це застереження, ви «перекладаєте відповідальність» і за характеристику, і за правильність цитування на попередників (до технічного оформлення запозичених цитат ми ще повернемося).

*Обґрунтування гіпотези:
долаючи страх перед
чистим аркушем*

Монтування вчитаного з розумних книжок і зібраного з джерел у певну цілість є справою особистого бачення й таланту, тому про якусь канонічну схему тут говорити годі. Проте кілька порад наважуся дати, і насамперед нагадаю про потребу скласти робочий план майбутнього тексту. Його не слід плутати з назвами розділів і параграфів, що прикрасять першу сторінку готової роботи при чистовому передруку, коли вже все ясно: і які пункти робочого плану злилися, і які, навпаки, розповзлися через надмір матеріялу, і які просто довелося викинути, бо при щільнішому аналізі їм забракло potwierдження у джерелах. Натомість робочий план – це шляхова мапа, що за нею ви простуватимете по тому, як розсортуйте всі нотатки, нагромаджені при читанні літератури й опрацюванні джерел. Адже власне ці нотатки і є «штабелем цегли», з якої буде «споруджено текст», а їх монтаж і є суттю майбутнього тексту. Окинувши оком і зіставивши те, що

здалося переконливим у роботах попередників, те, що викликало сумніви, й те, що було зафіксоване при опрацюванні джерел, яким ми ставили власні запитання, ми напевно з'ясуємо, що саме в цих інформаціях є спільним, себто що напрошується на роль пояснювальної гіпотези. Лишається, отже, обміркувати якнайдетальніший проєкт монтування нотаток, аби один ланцюжок міркувань і доказів логічно вплітався в інший.

Уклавши план, можна ставати до писання. Тут на часі друга порада: не бійтеся чистого аркуша! Іншими словами, не варто боятися того, що ваш текст у першій версії буде логічно та мовно негодящим, – уміння писати є Божим даром, який історикам, на жаль, дається нечасто. Тож викладайте свої спостереження та міркування як собі знаєте – кострубато, ба навіть хаотично, але конче простуючи за ниткою плану, бо інакше тяжко буде викулькнути з того лабіринту. На завершальній стадії роботи всі недоладності стилю та логічні неузгодженості доведеться зредагувати, але наперед треба мати те, що підлягає редагуванню – чернетку тексту. Перечитуючи її, подумки «проговорюйте» текст – так ви ліпше «почуєте» незграбні фрази, обірвані речення, надокучливі повторення одного й того самого слова чи звороту, неповноту або нечітку формулювання доказів, логічні недохопи та суперечності. Коли вам слон не наступав на літературне вухо – завважите й убогість синоніміки чи млявість, невиразність оповіді. Про ортографію та пунктуацію делікатно промовчу: мій

чималий досвід читання кваліфікаційних робіт і дисертацій підказує, що на це лихо немає ради, лишається тільки зітхати: «І куди дивиться школа!».

Врешті, третя порада стосується стрункості викладу. Простіше кажучи, належить чіпко тримати в голові мету й завдання своєї роботи, аби раз у раз не «відносило вбік» – на сюжети й міркування, безпосередньо не дотичні досліджуваної теми. Коли ж логіка викладу таки вимагає відхилитися – скажімо, згадати передісторію чи післяісторію епізоду або навести якусь паралель, то після цього екскурсу варто замаркувати повернення до магістральної лінії (наприклад, зворотом «повертаючися до...»). Ще один спосіб «злегітимізувати» відхилення – це винести їх у підрядкову примітку. По приклад можемо звернутися, скажімо, до такого вишуканого стиліста, як Ігор Шевченко. Характеризуючи в одній зі статей специфіку релігійних місій Візантії X ст., він побіжно зазначає: «Поразка спіткала Візантію тільки з уграми, котрі близько 1000 року прийняли покровительство Заходу». В примітці ж цю фразу доповнено так:

Це була почесна поразка. Щоправда, король Гейза і його син Іштван у 970-х рр. приєдналися до Римської Церкви, однак ще у середині X ст. перші з угорських воєвод були охрещені, а перший угорський єпископ висвячений саме у Царгороді. Вплив Візантії в Угорщині тривав до XI ст. і далі. Див. [тут ідуть посилення на відповідну літературу. – Н. Я.].

На завершення нагадаю про чемну звичку не стомлювати читача довжелезними суцільними текстами без жодних внутрішніх «перегородок». Коли йдеться про книжку чи кваліфікаційну роботу, то її основну частину з викладом дослідницьких спостережень прийнято розбивати на розділи та параграфи у межах тих розділів: це допомагає читачеві зорієнтуватися у тексті, а вас позбавляє клопоту вибудовувати «зв'язкові містки» між тематичними блоками. В статтях зазвичай розділів і параграфів немає, але й тут, коли текст довший, варто відділяти один блок міркувань від іншого або внутрішнім заголовком, або графічними знаками, що його замінюють (наприклад, трьома зірочками). І не забувайте про абзаци! Адже читати сторінка за сторінкою не розбитий абзацами текст – це справжнє випробування навіть для такого призвичаєного читача, як авторка цих рядків.

Аргументація «від джерела»

Історик, на відміну від філософа чи теоретика-культуролога, є людиною підневільною. Правила його ремесла вимагають не задовольнятися спекулятивними роздумами, тож кожен описуваний епізод належить підкріпити джерелами – «закути у примітки». Скажімо, якщо ми пишемо: «Ширилися такі-то чутки», то повинні тут-таки, у примітці вказати, звідки нам відомо, хто та про що пліткував. Коли стверджуємо, що певна ідея «оволоділа масами», то мусимо знайти у джерелах свідчення про те, як та ідея, достоту

немов вірус грипу, перейшла від Івана до Петра, від Петра до Семена і т. д. – аж доки сума Іванів-Петрів-Семенів набуде ознак «маси». Навіть дрібні порушення цього неблаганного «закону ремесла» шкодять репутації історика. Наприклад, в одній із праць про Мелетія Смотрицького натрапляємо на таке: «Його книжка (*«Тренос»*) ходила по руках, нею зачитувалися і вважали її неоціненним скарбом». Може, так і було, але автор не повідомив, звідки він про це дізнався, тож ми – люди, які не спеціалізуються на історії читацького обігу в Речі Посполитій початку XVII ст., – йому не віримо, ба більше, починаємо з підозрою сприймати і решту тверджень, себто ставимо під сумнів фахову компетентність цілої книжки.

Проте «факт» як такий не є нашою метою – він потрібен історикові, про що вже була мова раніше, тільки як «будматеріал» для споруджуваної цілості. Описуючи таку цілість, можна піти двома шляхами: або відразу задекларувати свою гіпотезу й далі підкріпити її фактом, або навпаки – викласти факт чи низку фактів, зрезюмувавши їх у висновку (тоді повідомлення про «факти» варто супроводити міркуваннями щодо їх вірогідності та щодо надійності джерела, звідки вони походять).

Приклад першого (з відповідними посиланнями на джерела):

Для перебирання місцевими партійними комітетами реальної влади на місцях [у західних областях України. – Н. Я.] прискореними темпами формувалися первинні партійні

організації, передовсім у радянських органах і силових структурах. [...] На кінець липня 1944 р. у Львові вже діяло 56 первинних партійних організацій, які об'єднували 712 членів та 207 кандидатів у члени партії. На той самий час Чернівецька обласна партійна організація нараховувала 1.233 особи. Станом на 1 серпня 1944 р. в західних областях України було утворено 1.556 первинних партійних організацій, що охоплювали 5.709 членів та 1.465 кандидатів у члени ВКП(б).

Стаття Василя Гулая у «Віснику Львівського університету. Серія історична», 2002 р.]

Приклад другого (теж із відповідними посиланнями на джерела):

За таблицями 1780-х і початку 1790-х років [ідеться про таблиці, що їх від 1781 р. щорічно складали на підставі відомостей, поданих парафіяльними священиками. – Н. Я.] показники природного руху українського населення уніатського віросповідання є такими...: у Київському воєводстві шлюбність коливалася в межах..., народжуваність – у межах..., смертність – у межах..., природний приріст – у межах...; у Брацлавському воєводстві, відповідно, у межах...; середні показники за всі звітні роки в тій самій послідовності є такими... [...] Якою мірою ці показники достовірні? В основі відомостей про хрещення, поховання і шлюби лежали метричні книги, що в останні десятиліття XVIII ст. велися практично в усіх уніатських приходах. [...] Уважний перегляд їх переконує в тому, що далеко не всі священики акуратно й повно реє-

стрували природний рух населення. Непрямо це засвідчують і наші таблиці, бо наведені ними різкі коливання в динаміці шлюбності, народжуваності й смертності в тих самих приходах у різні роки не відповідають дійсності – 80-і й 90-і роки XVIII ст. для відтворення населення на Правобережній Україні були сприятливі: тут тоді не проходили воєнні дії..., не відмічені й масові епідемії та інші значні стихійні лиха.

[Стаття Миколи Крикуна з того ж випуску «Вісника Львівського університету»].

Про розмаїття методів, за допомоги яких історик інтерпретує потрібні йому джерела, вже йшлося. Жоден із них не тримає сьогодні монополії, тож тільки тип джерела й завдання, що стоять перед дослідником, покажуть, чи доцільніше рахувати й зіставляти цифри, чи вишукувати в джерелі приховане між рядками а чи просто сумлінно нанизувати подієву інформацію, перевіряючи її на паралельних свідченнях тощо. Що ж до «пасток джерела», то їх можна звести всього до двох пунктів:

- остерігаймося вірити джерелу на слово – воно часто хибить навіть тоді, коли людина, що його писала, клянеться у власній правдивості, вже не кажучи про умисний чи ідеологічно зумовлений обман;
- не забуваймо, що *unus testis – nullus testis* (один свідок – не свідок), бо розповідь одного учасника битви, в якій зіткнулися тисячі, скаже нам тільки те, що битва відбулася і що

нашому інформаторові пощастило вціліти.

Друзки минулого розліталися так примхливо, що подеколи в наших руках і справді залишилося одне-два свідчення. Дослідницький азарт штовхає гнатися за минулим і по таких непевних слідах, натомість фахова сумлінність зобов'язує не стверджувати, мовляв, «так було», а обережно сказати: «припускаю, так *могло* бути». Прогалини в інформації – неunikнення складник роботи історика, це треба визнавати, не приховуючи від читача ані брак джерел, ані їх недостатню інформативність, ані, зрештою, недоступність особисто для нас.

Наостанок – про нескладні, суто технічні моменти оперування джерелами в тексті дослідження. Коли йдеться про подію чи конкретну цифру, інформацію джерела можна переказати своїми словами (те-то сталося тоді-то; у з'їзді взяло участь стільки-то осіб тощо). Якщо виникає потреба послатися на узагальнену суму даних, варто зробити цифрову вибірку з джерел, подавши її у вигляді таблиці чи схеми. А якщо хочеться увиразнити колорит часу або в роботі йдеться про якісь світоглядні сюжети, тоді не обійтися без цитування джерела, щоб досягти емоційного «ефекту присутності». Цитати можуть бути розлогими – в кілька речень (опускаючи якісь зайві для нашої потреби місця, належить позначити лакуну трикрапкою, а коли пропущено ціле речення або понад те – знаком [...]), а можуть «вихоплювати» фрагмент фрази чи

навіть одне-два слова. Процитований у такий спосіб фрагмент теж належить залапкувати, пославшись на джерело, як ось тут:

Дрібний волинський шляхтич, ускочивши в халепу під час ночівлі на подвір'ї своїх знайомих, бідкається, що міг би заночувати і в придорожній корчмі, де його застала ніч, але побоявся, бо там «люди п'яные и гости rozmaitye, и люди люзные ночовать звикли».

[Наталя Яковенко.

«Паралельний світ», 2002 р.]

Кілька слів про оформлення цитат. Якщо процитоване речення, а надто його фрагмент невеличкі за обсягом, їх уводять просто в текст, беручи в лапки. Натомість, коли цитата перевищує три рядки, ліпше виносити її поза текст, друкуючи з так званою «втяжкою», меншим кеглем і без лапок, – як у щойно наведеному прикладі. Цей прийом, що до нього вже майже призвичаїлися наші видавництва, зручний і для автора, бо привертає увагу до того, що для нього важить, і для читача, якому нема коли чи неохота заглиблюватись у подробиці доказів.

Буває й таке, що авторові потрібно «втрутитися» в цитату – щось пояснити чи додати або щось виопуклити. Тоді в пригоді стануть квадратні дужки, як ось тут: «Их же [київські горби. – Н. Я.] благослови и крест на них водрузи», або курсив: «Словами не пристойними, називаючи *нецнотливого* *ложу сыном*, лжил, соромотил» [курсив мій. – Н. Я.]

Врешті, остання деталь: якщо джерело процитовано не за публікацією чи рукописом, а за працею попередника, це слід конче зазначити у примітці: Цит. за: (далі йде назва праці, звідки запозичено цитату).

Насамкінець не зайвим буде нагадати про уважність до словника понять, ужитих у джерелі. Адже багатьох термінів, якими оперує джерело, в дослідницькому тексті не уникнеш, а тим часом вони давно вийшли з обігу й стали незрозумілими навіть для колеги-історика, що займається «іншою історією». Такі терміни слід або пояснювати у підрядкових примітках при першому вживанні, або, коли робота з огляду на її тему перенасичена специфічними поняттями, просто додавати до неї термінологічний словничок. Приміром, досліджуючи адміністративні інститути Великого князівства Литовського XV–XVI ст., ми, зокрема, натрапимо на такого собі мостовничого, якого сучасним словом аж ніяк не замінити. Отже, вперше згадавши про нього, мусимо в підрядковій примітці пояснити: «Мостовничими називали наглядців за станом доріг, мостів і гребель у маєтках великокняжого домену».

Те саме стосується й іншомовних слів чи речень. Коли такі трапляються у тексті джерела, то в підрядковій примітці треба подати їх український переклад, зазначивши мову. Скажімо, до процитованої фрази «Набуває сили закону все, quod principii placuit» належить додати примітку-переклад: «Що подобається володареві (лат.)».

Аргументація «від думок попередників»

Коли джерела – це хліб, буквальна пожива історика, то поживою, що стимулює його інтелект, є наукова література, прочитана, поки він готувався до дослідження, й повторно переосмислена після опрацювання джерел. Ба навіть простий перерахунок праць попередників на початку роботи виконує важливу функцію – вписує дослідження в певний корпоративний професійний дискурс, що його належить у чомусь доповнити, а в чомусь оновити чи заперечити. Адже тільки в перебігу читання/переосмислення – вже на підставі власної обізнаності з джерелами – набуває завершеної форми наше розуміння того, що саме досліджене недостатньо, де попередникам забракло доказів, де їх збила з правильного (як нам здається) шляху певна упередженість, врешті – хто тут «союзник», а хто «противник» із погляду концепції, що нам імпонує.

Усі ці моменти знадобляться при написанні власного тексту. Скажімо, коли виникне потреба підсилити свій скромний голос вагою «авторитету» – можна апелювати до того, що й хтось із великих теж так думав (як-от: «За припущенням Михайла Грушевського, такі-то чинники лежали в основі того-то. Здійснене нами дослідження виразно potwierджує слушність цієї думки»). І навпаки – якщо авторитет таки в чомусь помилився, це дає нагоду скромно (!) виопуклити власні заслуги приблизно в такій формі: «Свого часу Михайло Грушевський при-

раз же належить нагадати, що фахова дискусія означає не голослівне заперечення (мовляв, уважаю, що не так), а обґрунтування – *чому* саме я вважаю, що не так. Своєю чергою, це знову повертає нас до джерел. Адже щоб довести:

- що авторові забракло доказів – належить продемонструвати джерела, які пройшли повз його увагу;
- що його завела на манівці некоректна концепція – показати, що джерела, якими він оперував, можуть бути витлумачені цілком інакше;
- що він надто довірився джерелам – розшифрувати всі «неправди» джерел, сприйняті ним дослівно.

Зі сказаного видно, що мистецтво дискусії – річ не проста, але жодному історикові її не оминати, бо сьогодні вже навряд чи знайдеш безлюдний острів, де не ступала нога попередника.

На завершення коротко про те, як належить передавати думки попередників. Робиться це за такою ж схемою, як і реферування чи цитування джерел, про що мовилося вище. Себто, переказуючи своїми словами чийось думку, треба у власному тексті зазначити, кому вона належить (на думку N, як стверджує N, як вважає N, як припускав N і т. д.), а в примітці вказати назву й сторінку відповідної праці. Те саме стосується цитат: і наведена дослівно частина фрази, і розлога цитата з кількох речень мають однаково супроводжуватися приміткою, і то «велику цитату» графічно оформлюють так само, як і довгу цитату з джерела. Варто, втім, пам'ятати, що цитата з чужої дослідницької праці – це «важка зброя»,

яку не годиться використовувати задля самого лише орнаментування свого тексту. Цитата потрібна або з тим, щоби підкріпити спірну думку авторитетом, або з тим, щоби коректно удостоверить заперечуване. Але й у цих випадках не слід надуживати задовгими цитатами: розлоге цитування безпомилково вказує на невміння передати чужі думки власними словами. Врешті, коли виникає потреба наголосити на якомусь слові або реченні у цитованому фрагменті, можна їх покурсивити, зазначивши у квадратних дужках після цитати: [курсив мій. – N. N.].

Чи треба посилатися на довідкові видання та енциклопедії? Ясно, що коли з популярного видання запозичено якийсь загальновідомий факт – дату, повне ім'я, назву місцевості тощо, примітка не потрібна. Натомість коли йдеться про наукові енциклопедії та словники – примітка обов'язкова, ще й із зазначенням імені автора використаної енциклопедичної статті.

Що ж до оформлення самих посилань, то в підрядкових примітках статті вони, зрозуміло, мають бути повними, натомість у монографії чи кваліфікаційній роботі, до якої наприкінці додано бібліографічний перелік, на цьому можна заощадити і час, і місце, наводячи спрощену назву – без довгих підзаголовків і зазначення видавництва та місця видання тощо, адже все це читач знайде у прикінцевій бібліографії. Коли роботу згадано не раз, це часто-густо позначають зворотом «Указ. праця», хоча гіршої незручності для читача важко й вигадати. Добре, якщо оцю-от «указ. працю» пойменовано на попередній сторінці, а якщо десятима сторінками раніше? Тому ліпше в

першій згадці навести повну назву, а в наступних – скорочену до початкових слів та, ясно, вже без року й місця видання, приміром отак: Гобсбаум Е. Вік екстремізму. – С. 181. Врешті, якщо посилання на працю йдуть поспіль, пишемо: «Там само. – С. така-то».

Насамкінець – про завуальований спосіб некоректного ставлення до попередників (мова не про плагіат – це річ уже геть зовсім неприпустима). Маю на увазі ситуацію, коли думки попередників наведено асиметрично: погляди, що не відповідають авторовій настанові, знехтувано чи згадано лише мимохіть, без розгорнутого викладу, натомість «суголосні» думки підкріплено посиланнями на джерела та цита-тами. Такі випадки свідчать про неповагу до чужої праці й фахову несумлінність.

*Головне зроблено –
пора писати вступ*

Либонь, ви вже зрозуміли, чому написання вступу варто було відкласти. Праця історика, як і будь-яка інша, має свої «маленькі хитрощі». Адже тільки по тому, як скомпоновано основний текст роботи, стає ясно, про що вона. Чи уважніше перечитування джерел не повернуло первинний задум в неочікуваний бік? Чи щільність джерел не звузила його до невпізнання або, навпаки, чи не підштовхнула до розширення? Чи не вискочило на авансцену те, що здавалося маргінальним? І які методики довелося при цьому залучати? І чи не помінявся при цьому досліджуваний часовий відтинок? Чи

не додалося або чи не поменшало героїв? Чи не довелося робити виправи на неплановану територію? Тільки знаючи ці таємниці власної кухні, ми зможемо у вступі пообіцяти читачеві саме стільки, скільки він знайде у тексті – не більше й не менше. Тоді ж, до речі, остаточно вишталтується і заголовок праці.

Для чого ж тоді вступ? По-перше, щоби зацікавити читача, аби той не задрімав на першій же сторінці, вирішивши, що нічого нового на нього не чекає. По-друге, щоби переконати читача, що йому продаватимуть не kota в мішку, а солідний науковий продукт. Іншими словами, щоби справити добре враження чіткістю підходу до проблеми та переконати, що наміри автора – не пустопорожня балаканина, і він знає дещо таке, з чим варто ознайомитися. Наведу орієнтовну послідовність – ясно, цілком умовну – таких повідомлень.

1. Добре продумайте першу фразу – а раптом читач полюбить вас з першого погляду. Тільки не вдавайтеся в захмарні матерії, патріотичні ляamentaції та заклинання щодо «актуальності» роботи – ця тривіальна жуйка відлякує. Почніть із окреслення загальних параметрів проблеми та конкретного питання, яке ви нібито маєте намір у рамках цієї проблеми розглянути (а насправді вже розглянули). «Ваківська мова» це називає «об'єктом» і «предметом», тож коли пишете кваліфікаційну роботу чи дисертацію – не забувайте цієї пташиної мови, натомість коли пишете статтю чи книжку – ліпше забудьте. Ось, для прикладу, канва

такого блоку повідомлень (сакраментальної «першої фрази» не пропоную; її підказує тільки закохане серце, а наведений далі приклад – це не моя пасія):

Це дослідження присвячено широко витлумаченій політичній історії, зокрема проблематиці функціонування локальних державних установ Російської імперії, за посередництва яких держава здійснювала свою політику на периферіях, серед іншого на території так званого Південно-Західного краю, себто, послуговуючись сучасною географічною номенклатурою, на Правобережній Україні.

[Це – проблема, яку наша віддана матеріалістичному розумінню історії ВАК радить називати об'єктом дослідження].

У рамках цієї проблеми буде проаналізовано роботу канцелярії київського, волинського і подільського генерал-губернатора за управління Д. Г. Бібікова (1837–1852), себто в період, коли інтеграція регіону до складу імперії стала одним із пріоритетів політики центрального уряду.

[Це – власне тема, а по-ваківськи – предмет дослідження].

2. Упоравшись із проблемою («об'єктом») і темою («предметом»), коротко викладіть, чому саме це питання привернуло вашу увагу («ваківська мова» називає це *актуальністю*). Коли вести далі наш приклад, приблизна схема може виглядати так:

Обрана тема видається вельми перспективною, бо канцелярія генерал-

губернаторів мала офіційний статус високої наглядово-управлінської установи, а її внутрішня структура була безпосередньо пов'язана з політичними завданнями, що їх ставили перед генерал-губернатором, отже – в роботі канцелярії опосередковано відбивалася вся гама коливань локальної політики. Попри очевидну важливість цього питання, яке може відіграти ключову роль у розумінні конкретних механізмів утілення в життя політики центру на Правобережній Україні, роботу канцелярії тутешнього генерал-губернатора досі не вивчали взагалі [або «вивчали недостатньо», чи «досліджували на обмеженому колі джерел», «досліджували лише під формальним кутом зору – без урахування політичного контексту» тощо] –

ці фрази, зрозуміло, цілком умовні, бо насправді канцелярію київських генерал-губернаторів уже добряче обтогано істориками.

3. Далі лишається оголосити «декларацію намірів» (підручники риторики називають її «тезою»). Скажімо, випадку з нашим прикладом це може виглядати приблизно так:

Метою цієї роботи є реконструкція роботи канцелярії київського, волинського і подільського генерал-губернатора упродовж 1837–1852 рр., себто за управління Д. Г. Бібікова. Аби досягти поставленої мети, передбачається дослідити такі конкретні питання [їх також називають завданнями]: 1) простежити функції та форми роботи тих підрозділів канцелярії, що мали забезпечувати

виконання поточних завдань центру; 2) проаналізувати персоналії керівників згаданих підрозділів із урахуванням їхнього походження, освіти та службових кар'єр; 3) встановити, наскільки ефективним був контроль генерал-губернаторських служб у соціальній, економічній та культурній сферах

[і т. ін. – адже насправді ви вже знаєте, які «завдання» вдалося виконати].

4. Далі, коли тема до цього зобов'язує, слід сказати, де й коли відбувалося те, що ви описуватимете (це називається обґрунтуванням *хронологічних і територіальних рамок* роботи). У випадку з нашим прикладом це не спричинить жодних труднощів, бо йдеться про управлінський апарат конкретної політико-адміністративної одиниці (Південно-Західного краю) за конкретний період генерал-губернаторства Бібікова. Звісно, можуть бути складніші ситуації, але все одно належить чітко окреслити територію, де розгортається описуване, й дати якомога переконливіше пояснення, чому обрано саме такий, а не більший чи менший відтинок часу. Ведучи мову про територіальні рамки роботи, не забудьте послуговуватися тими історико-географічними дефініціями, що відповідають періодові дослідження. Наприклад, територія Київщини має бути названа, залежно від типу роботи, або Київським князівством, або Київським воєводством, або Київським намісництвом, або Київською губернією, областю, епархією тощо.

5. Наступним сюжетом вступу є презентація застосованих у дослідженні методів, адже ви маєте відкрити таємницю, як саме буде зроблено те, що ви вже насправді зробили. Метри у своїх працях обговорюють методи, тільки якщо їхня методологічна стратегія незвична чи, скажімо, підпорядкована якійсь конкретній меті. Натомість у кваліфікаційних роботах і дисертаціях цей момент є доконечним, тому належить коротко вказати, що при написанні роботи було застосовано такі-то методи. Зазвичай, щоби солідніше звучало, тут згадують загальнонаукові методи аналізу та синтезу й історико-критичний метод, а решта залежить від характеру дослідження. Якщо ви оперували зведеними цифровими даними, слід згадати квантитативні методики, якщо щось із чимось порівнювали – історико-порівняльний підхід, якщо реконструювали якусь професійну чи родинно-свояцьку групу – просопографічний аналіз, якщо докладно описували якусь колізію – мікроісторичний аналіз, якщо довелося відтворювати чийсь погляди на підставі непрямих згадок і випадкових обмовок джерела – історичну герменевтику, стратегії деконструкції тощо.

Кінець – справі вінець

Скомпонувавши у такий спосіб вступ, можна переходити до написання висновків – найвідповідальнішої частини тексту, де, власне, синтезовано всю виконану роботу. Мабуть, зайве нагадувати, що висновки слід найбезпосередніше прив'язати до задекларо-

ваних у вступі «завдань», і то жодне з них не повинно провиснути в повітрі – достоту немов у відомому театральному гаслі, за яким рушниця, що висить на стіні в першому акті, мусить в останньому акті стрільнути. Рецензенти кваліфікаційних робіт і дисертацій навіть полюбують, щоби завдання у вступі були пронумеровані, а пункти висновків – скоординовані з цими номерами й теж пронумеровані. Так легше читати, тож зробіть людям ласку – і вони віддячать вам прихильною поблажливістю. А якщо ваше творче «Я» палко протестує проти такого бухгалтерського обліку – можете не нумерувати, хоча, правду кажучи, це мало що змінить, бо все одно висновки належить формулювати відповідно до послідовності поставлених у вступі завдань. Тільки, боронь Боже, не переказуйте у висновках змісту цілої роботи – це роздратує найтерплячішого рецензента. Пишіть так, як учив класик, – коротко, сильно, страшно. А головне, не забувайте, що коли вже ви входили у принципову дискусію з попередниками чи суттєво уточнювали їхні думки на підставі нових джерел, то про це треба згадати у висновках – адже саме в тому полягає родзинка вашого власного дослідження.

Насамкінець варто елегантно звести справу до загальнішої, проблемно зорієнтованої мети роботи, задля якої власне й було виконано «завдання», себто конкретні дослідницькі спостереження. Такий підсумковий пасаж зазвичай є останнім акордом тексту (і саме на нього досвідчений читач кине оком, перш ніж заглиблюватися у саму

працю). До речі, власне тут знайдеться місце й для того речення, що особливо імпонує у будь-якій роботі, – про можливі перспективи подальших досліджень заторкнутого вами питання.

Запропонована схема може декому здатися надмір школярською, адже хто не знає, що історики часто полюбують завершувати свої монографії не розділом із нудним заголовком «висновки», а жанрово вільнішим текстом, називаючи його «післямова», «замість післямови» тощо. В ґрунті речі, однак, ідеться про ті ж таки висновки – підсумкові міркування, хоча й не скуті жорсткою прив'язкою до «завдань» і «мети». При цій нагоді ще раз пригадаймо *quod licet Jovi, non licet bovi*: аби порушувати правила ремесла, треба спершу довести, що ти їх добре опанував.

Рецензент починає читати працю з бібліографії

Засади оформлення бібліографічного апарату Умберто Еко в дотепній і корисній книжці *«Come si fa una tesi di laurea. Le materie umanistiche»* («Як написати дипломну роботу. Гуманістика», 1977 р.) називає «статутом наукового монастиря», бо, за його словами,

[н]орми бібліографічного опису є, сказати б, окрасою наукового етикету. Їх дотримання вказує на при зви чаєність до науки, а їх порушення зраджує вискочку або невігласа і нерідко кидає ганебну тінь на пристойну, здавалося б, роботу. Ритуал. Можна сказати – церемонія. Так! Але зовсім не безглузда, не марна дріб'язковість. Подібно влаштовано

86. Умберто Еко. Фотопортрет 2005 р.

світ спорту, світ філателістів, преферансистів, політиків: хто хибує у професійних жестах і термінах, викликає підозру. Він – «не свій», сторонній.

Що стосується суто технічних параметрів оформлення приміток, то тут можна виокремити кілька дещо відмінних систем – колишню радянську, трохи змодифіковану радянську, більш-менш схожу в кількох країнах європейську, істотно відмінну американську та незвичну нашому окові італійську. А що в Україні певного стандарту досі не усталено, то в оформленні приміток сьогодні панує повний хаос, і кожен часопис чи видавництво самі собі

встановлюють правила, часто змішуючи разом кілька згаданих систем. Таке становище, ясна річ, є перехідним, і рано чи пізно справа дійде до «укладання конвенції» – не для уніфікації заради уніфікації, а для того, щоби науковий текст став якомога читкишим, коли примітку сприймаєш автоматично, не потребуючи «розшифрування». Доки цього не сталося, історик є сам собі стандартом, але варто пам'ятати про «чистоту жанру», бодай не змішуючи різні варіанти докупи. Їх нескладно опанувати, придивившись до способу вживання розділових знаків, дужок і лапок та чергування прямих шрифтів із курсивом.

Додаючи наприкінці роботи повний перелік використаного матеріалу (його називають або «Бібліографія», або «Перелік джерел і літератури»), позиції укладають у такій послідовності:

1) рукописні джерела (подається повна назва архівів та фондів із номерами використаних архівних одиниць);

2) опубліковані джерела (назви видань, а коли йдеться про серійні публікації – то вказують томи чи серії, використані в роботі);

3) довідкові видання (словники-довідники, енциклопедії, опубліковані описи рукописних зібрань, бібліографічні покажчики тощо);

4) монографії та статті;

5) електронні ресурси.

Всі позиції бібліографії укладаються за абеткою – з наведенням повної парадної назви архівів і фондів, а для друкованих видань – усіх вихідних даних: видавництва, місця видання, кількості сторінок, імен редакторів-упо-

рядників, якщо йдеться про збірники статей. Шануючи свою слов'янську ідентичність, ми спершу в кожній рубриці подаємо кириличні назви архівів чи видань, а по тому – латинкові. Не варто піддаватися спокусі «оздобити» перелік монографій і статей працями, що їх дослідник на власні очі не бачив: по-перше, це неетично, а по-друге – пильний рецензент, який ці тексти читав, не проміне завважити ляпсуси та невідповідності.

Окрім бібліографії, наприкінці роботи можна долучати так звані додатки: тексти найважливіших джерел, а також переліки, графіки чи таблиці, де систематизовано однотипну інформацію. Коли такі речі за обсягом не надто великі, їх ліпше вміщувати просто в тексті, але якщо вони займають понад сторінку, тоді доцільніше винести у додатки, аби розвантажити основний корпус. Кожному з таких додатків треба надати порядкове число і власний заголовок, а в примітці вказати джерела, на підставі яких додаток укладено, і роз'яснити вжиті скорочення чи якісь інші особливості оформлення, коли такі є.

У додатки можна також винести мапи й картосхеми, обкладинки друкованих видань, фотографії дійових осіб, краєвиди міст тощо. Якщо при цьому використано мистецьку продукцію (портрети, гравюри, пейзажі, жанрові чи батальні полотна тощо), варто пам'ятати, що ілюстрації до наукової розвідки мають бути автентичними, себто час появи того чи того зображення мусить більш-менш збігатися з часами, описуваними в тексті. При-

міром, не варто ілюструвати студію про Люблінську унію 1569 р. полотном Яна Матейка, хай і прегарним. Як і в попередньому випадку, кожен із таких додатків потребує легенди: звідки взято цю світлину чи мапу, чийого пензля портрет тощо.

Врешті, коли йдеться про монографію, то її мають супроводжувати покажчики. Ця чемна звичка демонструє повагу до читача, якому не доведеться гортати 400 сторінок, аби знайти потрібну місцевість чи потрібного персонажа. Індокси можна укласти по-різному – на смак автора (окремо покажчики імен, топонімів і понять; комбіновано все разом за абеткою тощо). Але вони мають бути, і квіт.

Насамкінець ще раз процитую згадану на початку цього параграфа дотепну книжку Умберто Еко. Розібравшись із усіма тонкощами, крапками, комами та принципами оформлення роботи, він завершує свої поради так:

Занудство? Не сказав би. Охайність. Ви ж поправляєте краватку, коли вона словзає набік, і навіть найрозхристаніші «неформали» не ходять із пташиними какашками на пальті.

Неписана конвенція академічної етики

Академічна етика – це сума неписаних правил поведінки науковця, що діють так само, як і правила соціального спілкування. Хам не вітається, заходячи в приміщення, а чемна людина вітається. Чому? Не тому, що існує «закон про вітання», а тому, що так прийнято, бо прийнято. В наукових

практиках те саме – немає «закону про буття в науці», але це буття таки підлягає певним законам.

Перший (і, мабуть, найголовніший) із них пов'язаний з основами бібліографії. Дослідницький текст, на відміну від есеїстичного, конче супроводжують посилання на використані джерела та розвідки. Про непорушний закон історика («написав» + «вказав, звідки знаю») вже йшлося, тож немає потреби ще раз нагадувати про не припустимість «ширняння думкою», не підкріпленою конкретними даними. Відомо, що посилання на добру книжку прикрашають роботу, а ось брак посилань чи посилання на компілятивну літературу, так само як і цитування «з другої руки», безпомилково свідчать про непрофесійність.

Але така непрофесійність – іще не царина академічної етики: ну, пише собі людина, як уміє, то й хай собі пише, а справа рецензента – зганити її писання. Натомість річчю ганебною, категорично й беззаперечно неприпустимою з погляду цієї етики є плагіят (з латинського *plagiatus* – крадіжка), або, як це іронічно називають, «незапакетовані цитати» – дослівне повторення чужого тексту без згадки про автора. Втім, плагіят має й приховані форми – також негарні. Адже тим-таки плагіятом є використання думок та спостережень попередників як нібито власних – без посилання на автора. Ясна річ, енциклопедична інформація на кшталт «Бій під Крутами відбувся тоді-то й там-то» не потребує примітки, а ось оцінка підґрунтя, перебігу та наслідків самого бою вже є

чиймось інтелектуальним продуктом, отже, слід вказати, в кого це запозичено. Так само плагіятом є використання готової статистики, мап, графіків тощо без зазначення джерела.

Про інше неписане правило «доброго тону», що його слід дотримуватися в дослідницькому тексті, ми вже згадували: це *чесність* у представленні використаних джерел. Маю на увазі не їх інтерпретацію (це справа особистого бачення та фахових навичок), а прозаїчніші речі:

- ❑ не додавати від себе інформацію, що її у джерелі немає;
- ❑ запозичивши чужу інтерпретацію джерела, – вказати чию;
- ❑ використавши опубліковані джерела, – не писати, ніби ви самі їх опрацювали за рукописом.

Кілька слів про *стилістику* наукового тексту. Сучасна історіографія, як уже згадувалося, тяжіє до нестандартного, «авторського» письма. Але не варто забувати, що закони ламають метри, натомість для «неметрів» це ризиковано – різний рецензент трапляється. В таких випадках робота мусять відповідати стандартам академічного висловлення, себто бути сухуватою, чіткою й стриманою (якщо ваша душа проти цього бурхливо протестує, вилийте її в есеї для газети або науково-популярного часопису). Сказане не означає, що треба конче загромадити текст неперетравними синтаксичними конструкціями – навпаки, прозорий синтаксис із не надто довгими реченнями істотно полегшить чи-

тацьке сприйняття, хоча й коштувати-ме набагато більшої редакційної мороки авторові. Не варто забувати й про такий зручний для читача маркер тексту, як абзац. Врешті, є ще одна чемна звичка, якою надто часто нехтують, – звичка користуватися ортографічним словником.

Делікатною деталлю академічної етики є уживання в тексті *зворотів від першої особи*, іншими словами – як належить писати: «я припускаю» чи «ми припускаємо»? Тут немає усталеного канону, і навіть серед відомих істориків одні пишуть від імені «ми», інші – від імені «я» (щоправда, самого займенника «я» при цьому воліють уникати, послуговуючись зворотами «на мою думку», «гадаю», «мені здається», «як можу припускати» і т. ін.). Що ж до робіт початківців, то їм, напевне, більше пасувало би «ми». Це можна пояснити не лише очікуваною скромністю автора, який щойно робить перші дослідницькі кроки, а й тією простою обставиною, що свої роботи початківці пишуть під керівництвом досвідченого науковця. Тому за текстом початківця зазвичай стоїть його вчитель – свого роду «співавтор» кожної такої роботи, котрий підказав якщо не тему, то концептуальну канву дослідження, порадив прочитати ті чи ті книжки або звернутися до тих чи тих джерел, допоміг уточнити план дослідження, давав редакційні поради, а то й правив текст. Сказане, зрозуміло, не стосується дискусії: за неї має відповідати лише той, хто її затіяв, підкреслюючи власну ініціативу зворотом «на мою думку».

На завершення варто згадати про такі елементи тексту, як *формули подяки* за допомогу, ідею, думку, фінансову підтримку тощо, і про так звані *формули скромності*. Щодо подяк, то в монографіях вони є доконечним складником авторського вступу, а в статтях і кваліфікаційних роботах виносяться зазвичай або в примітку до заголовка статті, або до якогось твердження у тексті й формулюються набагато стисліше. Ось можливі варіанти таких «підрядкових» подяк: «Спостереження, що їх викладено у цій статті (праці), я завдячую такому-то, чий лекції мені пощастило слухати там-то і тоді-то»; або: «Ця стаття (робота) написана в розвиток думок та ідей, що обговорювалися на семінарі такого-то там-то і стали інтелектуальним стимулом цього дослідження»; або: «Користуючись нагодою, висловлюю щирі подяку такому-то й такому-то, які допомагали своїми порадами при написанні цієї статті (розвідки)»; або: «Вважаю за приємний обов'язок подякувати такому-то за цінні критичні зауваження, висловлені після перечитання чорнового варіанта цієї статті (цього тексту)»; або: «Сердечно дякую такому-то, який звернув мою увагу на цей документ (цю деталь, цю книжку)»; або: «Принагідно дякую такому-то за дозвіл ознайомитися з рукописом його праці, яка допомогла суттєво уточнити мої спостереження» тощо.

Формули скромності виглядають доречними при окресленні мети й у висновках, як-от: «Беручи до уваги широту проблеми, автор цієї роботи не може претендувати на вичерпні відпо-

віді, обмежившись скромнішим завданням – показати, мірою можливо-го...»; або: «Не претендуючи на широке узагальнення, яке, вочевидь, перевищило би наші скромні можливості, спробуємо сформулювати кілька попередніх висновків...»; або: «Окрема подяка колегам, спілкування з якими збагатило бачення обговорюваної проблеми, хоча, зрозуміло, відповідальність за вади цієї праці несе тільки автор» і т. ін. Утім, надмірно наголошувати на формулах скромності теж не варто, бо коли їх забагато, роздратований читач сприйматиме це як позерство. Адже вам таки вдалося написати роботу, тож зберігайте авторську гідність – хоч і скромну.

На завершення наведу вірєць особливо вишуканої формули скромності – прикінцеві слова зі вступу до вже не раз згадуваного «Винайдення Східної Європи» Ларі Вулфа:

Я смиренно визнаю, що власне ця дивовижна інтелектуальна енергія Прогресу, і в тім винайдення Східної Європи, задали ті параметри й той простір, де я тепер і собі можу продовжувати свої пізніші й дрібніші вправи в інтелектуальній історії.

Як написати проєкт свого дослідження

За радянських часів історичну науку фінансувала держава – щоправда, музику замовляла теж вона, диктуючи свої вимоги та пріоритети. Нині нас випущено з клітки, але всяка вільна пташка, як відомо, годує себе сама, а коли йдеться про науковців, то це оз-

начає, що кошти на дослідження теж треба шукати самотужки. Адже ні інститути Академії наук, ні університети сьогодні неспроможні оплатити, скажімо, річне перебування українського дослідника за кордоном, де зберігаються потрібні йому архіви та є добре укомплектовані бібліотеки. Мало того, не за кордон, а в сусіднє місто їхати доводиться власним коштом, хоча, як відомо, українські науковці – люди небагаті. За таких обставин вельми актуальним стає пошук спонсорів і благодійників – на жаль, майже винятково іноземних, бо нашим «новим скоробагатькам» наразі не до меценатства. Звертаючись до благодійних фондів, належить подати проєкт власного дослідження. Скласти його треба так, аби, по-перше, викласти свої пропозиції переконливо й логічно, а по-друге, не відлякати пташиною мовою спеціальних термінів людей, котрі ваш проєкт оцінюватимуть, – адже це, найімовірніше, будуть фахівці, які працюють в інших, ніж ви, напрямках і галузях. Поза тим, проєкт має бути стислим, бо розлогих трактатів ніхто за браком часу не читатиме. Існує більш-менш усталена схема написання таких проєктів, і передбачає вона такі пункти:

- стисле окреслення проблеми та мети дослідження;
- не менш стисле представлення стану розробки проблеми на сьогодні, зрозуміло – із вказанням тієї лакуни в знанні, що її ви маєте намір заповнити, або похибок у наявних тлумаченнях, які ви годні спростувати;

- ❑ загальне представлення джерел, на підставі яких це робиться;
- ❑ формулювання вашої гіпотези й основних завдань роботи, які з цієї гіпотези випливають;
- ❑ окреслення методів, підходів чи моделей, які будуть застосовані;
- ❑ орієнтовний план роботи;
- ❑ можливі перспективи й значення проєкту: наприклад, у формуванні

нового дослідницького напрямку; у примноженні знань; у подоланні хибних інтерпретацій; у корисності з перспективи не лише вузької дослідницької галузі, а й суміжних дисциплін (це дуже важливо); у навчальних практиках тощо.

Успіху!